

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.137

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/128>

ТРАНСФОРМАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФОРМИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

TRANSFORMATION OF CRIMINAL PROCEDURAL FORM IN TIME OF WAR

Аракелова А.Р., студентка III курсу факультету юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Гринько А.Є., студентка III курсу факультету юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Євтіфієва Ю.В., студентка III курсу факультету юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті визначений взаємозв'язок кримінальної процесуальної форми та суспільно-політичного життя в державі. Звернуто увагу на донині існуючій дискусії про місце, визначення та значення кримінальної процесуальної форми в науці кримінального процесу. У загальному вигляді наведено поняття того, що процесуальна форма є визначальною ознакою кримінального провадження, оскільки являє собою правову форму діяльності органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді та суду, а також інших осіб, які беруть участь у кримінально-процесуальних діях. У статті зроблений акцент на дослідженні причин зміни кримінальної процесуальної форми в умовах воєнного часу. Підкреслено, що в таких умовах гарантування дієвості деяких основ кримінально-процесуальної форми, як-от стабільного режиму кримінального провадження, є дуже ускладненим внаслідок об'єктивних причин. Висловлена думка, що Україна, як держава з демократичними принципами, не повинна нехтувати, передбаченими у кримінальному процесуальному законодавстві, гарантіями дотримання прав людини навіть в умовах воєнного стану. Наведено аргументи на користь того, що розвиток кримінальної процесуальної форми є еволюційним і завжди має бути спрямованим у бік прогресу та лібералізації. У зв'язку з цим проаналізовано основні положення Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» від 14 квітня 2022 року. Були запропоновані необхідні та реально можливі в сучасних умовах реформи елементів кримінальної процесуальної форми, а саме скасування обов'язкового залучення понятих при проведенні обшуку та огляду житла в разі, якщо застосовується безперервна відеофіксація, а також запропоновано збільшити масштаби інформатизації кримінальної юстиції України та відмову від паперового документообігу. Надано оцінку останнім новелам Кримінального процесуального кодексу України в умовах воєнного стану. Визначено, що трансформація кримінальної процесуальної форми тільки з урахуванням збереження високої ефективності кримінального провадження шляхом нехтування гарантіями забезпечення дотримання прав і інтересів підозрюваних, обвинувачених та підсудних є край негативною явищем.

Ключові слова: Кримінально-процесуальна форма, соціальна значущість, трансформація, реформування, забезпечення високої ефективності кримінального провадження, законні права і інтереси підозрюваних, обвинувачених та засуджених.

The article is devoted to the study of the criminal procedural form and the possibility of its transformation in wartime. The special significance of the criminal procedural form for the criminal procedural law of Ukraine is determined. There were stated that the discussion about the place, definition and significance of the criminal procedural form is still taking place. It was determined that the procedural form is an integral part of criminal proceedings because procedural form should be considered as a way of following the law by the pre-trial investigation, operational units, prosecutors, investigating judges and courts, as well as other persons involved in criminal proceedings actions. It was considered that guaranteeing the effectiveness of some basics of criminal procedure, also known as an effective way of executing the criminal proceedings is very difficult because of martial law. It was stated that Ukraine as a democratic country, should not neglect the guarantees of human rights, provided for in the criminal procedure legislation, even in martial law. Arguments have been made in favor of the fact that the development of criminal procedural form is an evolutionary development that should always be directed towards progress and liberalization. The main provisions of the Law of Ukraine "On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine on Improving the Procedure for Conducting Criminal Proceedings in Martial Law" of April 14, 2022 were analyzed. Necessary and really possible in modern conditions reforms of elements of criminal procedural form were offered, namely abolition of obligatory involvement of experts at carrying out search and inspection of habitation in case continuous video recording is applied, and also offered to increase scales of informatization of criminal justice of Ukraine and refusal of paper document circulation. An assessment of the latest novelties of the Criminal Procedure Code during the war time has been made. It is determined that the transformation of the criminal procedural form only taking into account the preservation of high efficiency of criminal proceedings by neglecting guarantees to ensure respect for the rights and interests of suspects, accused and defendants is an extremely negative phenomenon.

Key words: Criminal procedural form, social significance, transformation, reform, ensuring high efficiency of criminal proceedings, legal rights and interests of suspects, accused and convicts.

Запровадження воєнного стану в Україні змінило життя кожного громадянина і вплинуло на всі сфери суспільного життя нашої держави, зокрема, правову. Перед законодавцем постала значна кількість викликів, які потребують негайного вирішення шляхом впровадження актуальних змін. Так, значних змін зазнало кримінальне процесуальне законодавство.

Право держави має адаптуватись до нових умов, зорієнтовано на найбільш оптимальні рішення, враховуючи співвідношення ефективності та поваги до прав людини і громадянина. Гуманний та справедливий кримінальний процес є тією гарантією дотримання основоположних прав та свобод людини, яка має бути надана кожній особі, що буде піддана впливу кримінально-правового

примусу держави за вчинення кримінального правопорушення.

Визначальною складовою кримінального процесу України є кримінальна процесуальна форма, яка визначає основне спрямування діяльності всіх суб'єктів, що задіяні у сфері кримінального провадження. Саме вона є найбільш чутливою до значних змін як у суспільстві, так й в державі, має відповідати на виклики часу, що постають перед кримінальним процесуальним правом для того, щоб продовжувати своє стале функціонування.

Значення кримінальної процесуальної форми недооцінити неможливо, адже її доктринальним дослідженням займаються ще з моменту початку розвитку гуманного кримінального процесу. Наприклад, М. Л. Якубом, який присвятив багато своєї уваги дослідженню процесуальної форми було визначено, що процесуальна форма забезпечує умови послідовного здійснення демократичних принципів кримінального судочинства; вона створює стабільний, юридично визначений режим кримінального провадження; містить умови, які спрямовані на забезпечення активності правоохоронних органів; містить гарантії прав і законних інтересів громадян; створює умови, що забезпечують повноту, всебічність та об'єктивність дослідження обставин справи; включає засоби, що забезпечують можливість з'ясування в процесі провадження по кримінальній справі причин та умов вчинення злочину та вжиття заходів, спрямованих на попередження їх вчинення; має важливе значення для авторитету суду й переконливості його рішень [1, с. 12]. Дані постулати сформували базис кримінального процесуального законодавства у сфері гарантування дотримання прав та інтересів підозрюваних і обвинувачених, які закріпили свою актуальність в умовах воєнного стану, оскільки існує висока загроза «нехтування» нормами законодавства.

Цілком зрозуміло, що за умов воєнного стану, гарантувати функціонування деяких основ кримінальної процесуальної форми, як-от стабільного режиму кримінального провадження, дуже складно внаслідок об'єктивних причин. Ми переконані, що Україна, яка визнає та поважає європейські цінності, не повинна нехтувати, передбаченими у кримінальному процесуальному законодавстві гарантіями дотримання прав людини навіть в умовах воєнного стану.

Розглядаючи кримінальну процесуальну форму через призму дотримання та гарантування прав і основоположних свобод людини і громадянина, можна виокремити її ключове соціальне значення як фундаменту проєвропейського суспільства. Як зазначає В. М. Трофименко, соціальна цінність кримінальної процесуальної форми полягає також і в тому, що передбачена чинним законодавством України вона є результатом його гармонізації з європейськими стандартами у галузі захисту прав і свобод людини у сфері кримінального судочинства, їх імплементації у внутрішні правові механізми [2, с. 158]. Прикладом цього є запровадження інституту слідчих суддів, які надають можливість реалізувати принцип змагальності в рамках досудового розслідування, закріплення обов'язковості надання підозрюваному захисника тощо. На основі цього ми робимо висновок, що шлях розвитку кримінальної процесуальної форми – це еволюційний шлях лібералізації кримінально-процесуального законодавства у нашій державі.

Необхідно зазначити, що 01.05.2022 року набрав чинності Закон України № 2201-ІХ від 14.04.2022 року «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» (далі Закон).

Головною ідеєю даного Закону є те, що зміст та форма кримінального провадження в умовах воєнного стану мають відповідати загальним засадам кримінального про-

вадження, зазначеним у ч. 1 ст. 7 з урахуванням особливостей здійснення кримінального провадження, визначених розділом ІХ-1 КПК України.

Крім того, законодавець при впровадженні змін вирішив піти шляхом пришвидшення та оптимізації проведення досудових розслідувань в умовах воєнного стану. Так, у Законі серед різноманітних змін запроваджується значне розширення повноважень прокурорів під час режиму воєнного стану та змінюється порядок проведення слідчих (розшукових) дій, наявні й інші новели кримінального процесуального законодавства [3]. Наприклад, в абз. 3 п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України передбачено, що при проведенні обшуку чи огляду житла чи іншого володіння особи, обшуку особи, якщо залучення понятих є об'єктивно неможливим або пов'язано з потенційною небезпекою для їхнього життя чи здоров'я, відповідні слідчі (розшукові) дії проводяться без такого їх залучення. У цьому разі застосовується тільки безперервна відеофіксація ходу проведення слідчої (розшукової) дії. Слід підкреслити те, що це нововведення, з одного боку, є позитивним, таким, що у подальшому може стати звичайним процесуальним порядком проведення обшуку чи огляду житла чи іншого володіння особи, або особистого обшуку. Однак, з іншого боку, постає питання про те, наскільки ця зміна може підвищити ризик зловживання процесуальними правами з боку сторони обвинувачення.

У правничих колах протягом тривалого часу назрівала думка про те, що інститут понятих вже давно набув статусу архаїчного та такого, що не виконує покладену на нього початкову функцію захисту прав і інтересів підозрюваного й обвинуваченого від зловживань з боку слідчих, оперативних підрозділів та прокурорів. Саме існуюча в абз. 2 ч. 7 ст. 223 КПК України імперативна норма про обов'язковість залучення понятих навіть при застосування безперервного відеозапису ходу проведення слідчої (розшукової) дії часто призводить до неможливості вчасного проведення слідчих (розшукових) дій на місці та призводить до необхідності залучення так званих «карманих» понятих, які здійснюють цю діяльність на професійній основі за грошову винагороду [4].

Разом з тим, залишається відкритим питання проведення обшуку чи огляду житла чи іншого володіння особи під час повітряної тривоги, яка вимагає негайного переміщення всіх осіб до безпечного укриття. За загальним правилом ухвала слідчого судді на проведення обшуку чи постановою прокурора, в умовах воєнного стану, дає право зайти на об'єкт обшуку один раз, тобто після виходу всіх співробітників правоохоронних органів з місця обшуку така ухвала чи постанова вже не дає права повернутися назад. Отже, залишається не до кінця зрозумілим, як мають себе поводити учасники обшуку під час оголошення повітряної тривоги в контексті того, що залишивши місце проведення обшуку вони вже не зможуть туди повернутись, а проігнорувавши сигнал повітряної тривоги вони наражають себе та інших осіб на небезпеку.

Відповідно до вищезазначеного Закону в п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України передбачається, що при відсутності об'єктивної можливості виконання слідчим суддею повноважень, передбачених статтями 140, 163, 164, 170, 173, 186, 187, 189, 190, 206, 219, 232, 233, 234, 235, 245-248, 250 та 294 цього Кодексу, а також повноважень щодо обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на строк до 30 діб до осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, передбачених статтями 109-115, 121, 127, 146, 146-1, 147, 152-156-1, 185, 186, 187, 189-191, 201, 255-255-2, 258-258-5, 260-263-1, 294, 348, 349, 365, 377-379, 402-444 Кримінального кодексу України, а у виняткових випадках також у вчиненні інших тяжких чи особливо тяжких злочинів, якщо затримка в обранні запобіжного заходу може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення чи втечі особи, яка

підозрюється у вчиненні такого злочину, – такі повноваження виконує керівник відповідного органу прокуратури з урахуванням вимог статті 37 цього Кодексу за клопотанням прокурора або за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором [3].

Тобто, де-факто на час війни зникає судовий контроль за обмеженням прав людини під час досудового розслідування через об'єктивну неможливість слідчим суддею виконувати свої повноваження. Знову ж таки, критерії встановлення відсутності об'єктивної можливості здійснення таких повноважень слідчим суддею не були наведені в нормах цієї статті. Фактична відсутність суддівського контролю стає підґрунтям для можливості зловживань з боку прокурорів. Виходячи з цього, ми можемо констатувати, що кримінальна процесуальна форма, яка існує в умовах воєнного стану, втрачає змагальний характер разом із значним ризиком порушення прав та інтересів підозрюваних, обвинувачених осіб на стадії досудового розслідування.

Окремої уваги заслуговує зміна строку затримання особи без ухвали слідчого судді. Так, в абз. 2 п. 6 ч. 1 ст. 615 КПК України передбачається, що строк затримання особи без ухвали слідчого судді, суду чи постанови керівника органу прокуратури під час дії воєнного стану не може перевищувати двохсот шістнадцяти годин з моменту затримання [3]. Таким чином, цей строк в умовах воєнного стану подовжується з 72 до 216 годин, що становить 9 діб, тобто в 3 рази більше порівняно з довоєнним строком. Чи можна визнати такий строк виправданим в умовах воєнного стану? Ми переконані, що збільшення такого строку затримання в три рази є не виправданим через свою необґрунтовану тривалість. Оптимальним, на нашу думку, було би збільшення цього строку з 72 годин до 144 годин, тобто до 6 діб.

Розглядаючи запроваджені зміни, треба зазначити положення, закріплене у ч. 4 ст. 615 КПК України. Відповідно до нього, скарги на рішення, дії чи бездіяльність керівника органу прокуратури, прийняті або вчинені на виконання повноважень, визначених частиною першою цієї статті, розглядаються слідчим суддею того суду, в межах територіальної юрисдикції якого закінчено досудове розслідування, а в разі неможливості з об'єктивних причин здійснювати відповідним судом правосуддя – найбільш територіально наближеного до нього суду, що може здійснювати правосуддя, або іншого суду, визначеного в порядку, передбаченому законодавством [4]. Отже, відтепер скарги на рішення, дії чи бездіяльність керівника органу прокуратури розглядаються тільки після завершення досудового розслідування. Однак в адвокатських колах зазначена зміна була сприйнята досить критично, оскільки підозрюваний, обвинувачений та сторона захисту фактично втратили можливість на стадії досудового розслідування відновити порушені права та свободи осіб, що притягуються до кримінальної відповідальності. Ми погоджуємося з вираженими побоюваннями, адже навіть в умовах воєнного стану кожна особа наділена процесуальними правами, що мають реалізовуватися у максимально можливій в таких обставинах мірі.

Разом з тим, свою увагу законодавець присвятив ще й принципу безпосередності дослідження доказів судом. Так, в ч. 11 ст. 615 КПК України закріплена норма про те, що показання, які були отримані в ході допиту потерпілого, свідка чи підозрюваного, можуть бути використані в суді як доказ тільки за умови фіксації ходу допиту та його результатів доступними засобами відеофіксації [4]. До того ж, при допиті підозрюваного має бути присутній ще й захисник, але законодавець в ч. 12 ст. 615 КПК передбачив можливість того, що захисник може бути залучений до проведення процесуальної дії дистанційно з використанням технічних засобів аудіо- чи відеозв'язку [4].

Виходячи з цього ми бачимо, що законодавець вирішив послабити суворість положень про безпосередність дослідження судом доказів та показів учасників кримінального провадження, але все ще зі збереженням основних гарантій дотримання прав і свобод свідків, потерпілих та особливо підозрюваних.

Слід підкреслити те, що так як розвиток кримінальної процесуальної форми є розвитком еволюційним, тобто таким, що не може повертатись назад, то слід з великою обережністю підходити до її перетворення з більш досконалої на більш «пришвидшену». З огляду на аналіз відповідних норм статті 615 КПК України можна виокремити як позитивні моменти, як-от намагання віднайти золоту середину в дотриманні принципу безпосереднього дослідження доказів, так й неоднозначних змінах, як-от де-факто скасування суддівського контролю на стадії досудового розслідування та зрушення принципу змагальності на цій же стадії. Варто лише сподіватись на те, що відповідний підхід буде мати місце суто в рамках воєнного стану й прокурорська спільнота не буде лобювати поширення таких повноважень на них та ліквідацію інституту слідчого судді й за поза межами правового режиму воєнного стану.

На наш погляд, достатньо перспективною зміною, яка могла би бути впроваджена в сучасних реаліях задля забезпечення умов дотримання прав і свобод підозрюваних та обвинувачених та досягнення завдань кримінального процесу є поширення застосування електронних інформаційних систем документообігу та зберігання інформації в сфері кримінальної юстиції.

Кажучи про необхідність застосування всеосяжної інформатизації та комп'ютеризації, треба одразу сказати про те, що це можна робити лише з урахуванням ризиків витоку інформації та кібератак на дані ресурси. Оскільки, наприклад, Єдиний державний реєстр судових рішень є недоступним з моменту початку збройної агресії проти України. Пояснюється дане рішення тим, що необхідно уберегти життя та здоров'я суддів та інших учасників судових проваджень від загрози виявлення їх персональних даних чи інших відомостей про них. Однією з причин «закриття» доступу до ЄДРСР є вірогідність неправомірного користування флеш-ключів суддів, що залишилися на тимчасово окупованій території. Вирішенням такої проблеми стала би можливість дистанційної деактивації флеш-ключа судді, що залишився на тимчасово окупованій території держави.

Разом з тим, ми пропонуємо перейти на повну відмову від паперового документообігу, оскільки це б забезпечило значне пришвидшення проведення досудових розслідувань та значно ефективнішу зміну територіальної підслідності органів досудового розслідування через можливості тимчасової окупації певних територій або руйнування органів досудового розслідування. Така інформатизація позбавила б необхідності перевозити сотні томів справ у спеціальні сховища чи в інші області України, що дало би змогу далі виконувати слідчим та оперативним підрозділам свої безпосередні функції.

Отже, воєнний стан є часом тяжких викликів для кожної людини, суспільства та держави. Особливо це стосується як сфери загальноправової політики держави, так і кримінально-правової. Найбільш чутливою для таких змін є саме кримінальна процесуальна форма, яка забезпечує стрімкий прогрес держави на цивілізаційному шляху, однак внаслідок необдуманих законодавчих змін може відкинути її в розвитку на роки назад. Напрошується остаточний висновок, що в умовах воєнного часу основним критерієм трансформації кримінальної процесуальної форми є забезпечення розумного балансу між потребами досудового розслідування та судового провадження, обумовленими об'єктивними складнощами, та гарантіями дотримання прав та законних інтересів учасників кримінального провадження в рамках кримінальної процесуальної процедури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Якуб М. Л. Процессуальная форма в советском уголовном судопроизводстве. М. Л. Якуб. М. : Юрид. лит., 1981. С. 144.
2. Трофименко В. М. Кримінальна процесуальна форма як соціально-правова цінність. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 4(79). С. 154–164.
3. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану : Закон України від 14 квітня 2022 р. № 2201-IX / *Верховна Рада України. Голос України*. № 96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#n8> (дата звернення 19.05.2022).
4. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / *Верховна Рада України. Голос України*. № 90-91. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 19.05.2022).